

**Röportaj:** Doç. Dr. Özlem Genç

\*Ondokuz Mayıs Üniversitesi Öğretim Üyesi

**1- Orta Çağ Avrupası'nın temiz bir ortama sahip olup olmadığı konusu her daim tartışılmış, merak konusu olmuştur. Bu işin gerçeği nedir hocam?**

Haklısınız. Bu hafta, Orta Çağ gerçekten söylenildiği kadar temizlikten uzak bir dönem midir yoksa Rönesans düşünürlerinin “*karanlık*” etiketi gibi, dönemi kötülemek için bilerek mi söylenmiştir sorularını yanıtlamaya çalışacağız. Aslında konuya verilecek en uygun cevaplar nereden baktığımızla ilgilidir.

Bilindiği üzere Roma medeniyetinde hamam kültürü çok önemli bir yer işgal etmektedir. Hamamlar sadece yıkanılan değil, sosyal ilişkiler kurulan, bahçesinde spor yapılabilen, kitap okunabilen, masa oyunları oynanıp, atıştırmalıklar satın alınabilen komplekslerdir. Dolayısıyla hem imparatorlar hem de Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan halk için son derece önemli yapılardır. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra günlük hayat bölgeden bölgeye değişiklik göstermekle birlikte, aile hayatı, yasal sistemler, kasaba-şehir hayatı ve dinin rolü değişmeden kalmıştır. Bunlar arasında en etkili olanı dinin yani tek otorite olarak güç kazanan kilisenin rolüdür. Kilise her alana olduğu gibi temizlik kültürüne de etki etmiştir.

**2- Kilisenin etkisi ne yönde olmuştur?**

Dönemsel olarak bakıldığında ilk Hristiyanlık döneminde halk tarafından temizliğe önem verilip hamamlara gidildiği bilinmektedir. Bu durum 3. ve 4. yüzyılda münzevi hayat tarzının gelişmesiyle bir miktar değişime uğramıştır. Münzevi hayatı benimseyen Aziz Antony asla ayaklarını bile yıkanmamışken, Aziz Julian takipçilerine yıkanmayı yasaklamıştır. Etkili bir yazar olan Aziz Jerome ise vaftizin dışında banyo yapmanın gereksiz olduğunu savunmuştur. Bu söylemler üzerine bazı dindar Hristiyanlar, çölde ya da mağaralarda yaşamasalar bile, düzenli olarak banyo yapmayı durdurmuşlardır. Bu tutum, sonradan değişse de, Erken Orta Çağ'da yazılan manastır kurallarına da yansımıştır. Örneğin 6. yüzyılda en yaygın manastır tarikatı olan Benedikten tarikatının kurucusu Aziz Benedikt sağlıklı insanların asla yıkanmadığını, 13 yaşında ölen Azize Agnes'in en büyük erdemlerinden birinin asla yıkanmamış olması olduğunu belirtmektedir. Tarikatın kurallarında, keşişlerin yılda birkaç kez (genelde Paskalya'da) banyo yapmaları, sağlıklı ve genç olanların daha az sıklıkla yıkanmaları (*sanis autem et maxime iuvenibus tardius concedatur*) ancak hasta olduğunda gerekli görüldüğü kadar banyo yapılabileceği belirtilmektedir. Öte yandan 8.- 9. yüzyıllarda Fransa'da aynı tarikatın temsilcisi olan Anianeli Benedikt keşişlerin banyo yapmasını yasaklamıştır. Yine aynı yüzyılda, 745'te Mainz Başpiskoposu Aziz Boniface kadın-erkek birlikte yıkanılan karma hamamları yasaklamıştır. Bu hamamlar halk tarafından da ahlaksızlık yuvası olarak görülmüşlerdir. Boniface sonraki bir kararnamesinde ise bunu yapmanın itiraf edilmesi gereken bir günah olduğunu belirtmiştir.

### 3- Manastırların temizlik konusundaki tutumu nasıldı?

Görüldüğü üzere ilk Hristiyanlık dönemi geçtikten ve Hristiyanlık iyice yayılmaya başladıktan sonra banyo alışkanlıklarında birtakım değişiklikler olmuştur. Bu dönemin önemli dini kurumları manastırlardır ve bu kurumların Orta Çağ'daki sorumluluklarından biri hasta bakımındır. Bu nedenle bazı manastırların, kendileri sıklıkla kullanmasalar da, hastalar ve fakirler için banyo inşa ettikleri görülmektedir. Roma kültürünün kuzeye göre daha etkili olduğu güney Avrupa ve İtalya'da da eski Roma hamamları Hristiyan ruhban sınıfı tarafından hasta ve fakirleri yıkamak için kullanılmıştır. Piskoposlar ve papalar da saraylarına banyolar yaptırmışlardır. 8. yüzyıldan itibaren su ile ilgili mühendislik önemli bir mimari dal haline gelmiştir. Bazı manastırlarda su sağlayabilmek için nehir kanalı değiştirilmiş, bu yeni kanalı sabitlemek için taşlar kullanılmıştır. Bazı kanallarda ise suyu temiz tutmak amacıyla bu kanalların üzeri taşlarla kapatılmıştır.

Gerek manastırların tutumları gerek önemli din adamlarının söylemlerinden de anlaşılacağı üzere, erken dönem münzevi hayat tarzını benimseyenlerin aksine, Hristiyanlık yıkanmaya yasak koymamaktadır. Bu durum dönemin en yetkin liderlerinden olan Şarlman (Charlemagne)'ın (ö. 814) hayatına bakılarak da anlaşılabilir. Biyografi yazarı olan Einhard'a göre, dindar bir Hristiyan olan imparator, Aachen'da inşa ettirdiği sarayına aynı anda yüzden fazla kişinin yıkanabileceği büyüklükte bir hamam yaptırmıştır.

10. yüzyılda İngiltere'de İngiliz Benedikten Reformu'nun en önemli dokümanı olan *Regularis Concordia*'da keşişlerin yıkanmasıyla ilgili bilgi verilmekte, Paskalya'dan önceki Cumartesi tıraş olup banyo yapabilecekleri, Cumartesi günü hepsinin yıkanması için yeterli zaman yoksa, bazılarının bir gün önceki Cuma günü akşam duasından sonra yıkanabilecekleri belirtilmektedir. Yine aynı yüzyılda Cluny Tarikatı, keşişlerine yılda beş defaya kadar banyo yapma izni vermektedir. Orta Çağ manastırlarında banyoların kullanımı çoğunlukla başrahibin kararıyla mümkün hale gelmektedir (*ut balnearum usus in arbitrio prioris consistat*).



İngiltere'de Bulunan, Halka Açık Kadim Bir Roma Hamamı

#### 4- Yüksek ve Geç Orta Çağ'da durum nasıldı, örneğin hamam/banyo kültürü var mıydı?

11. yüzyıl artan nüfus yoğunluğu ve köyden kente göçler nedeniyle atık yönetiminin zorlaştığı bir dönemdir ancak bu dönemde deniz suyunda yıkanma ve güzel kokmak için bitki kullanımı oldukça yaygındır. Öte yandan 11.-12. yüzyılda banyo/hamam inşasında da bir artış görülmektedir. Bunun nedeninin Haçlı Seferleri ile doğuya gidenlerin banyo kültürünü deneyimleyip Avrupa'da yaygınlaştırması olduğu düşünülmektedir. Özellikle İngiltere'de hamam kültürünün yaygınlaşması Haçlı Seferleri'nden sonraki döneme denk gelmektedir.

13. yüzyılda (1292) Paris'te 200.000 vatandaşın yararlanabileceği, lonca tarafından işletilen 26 hamam vardır. Bu hamamlar yortu günleri hariç her gün açıktır. 14. yüzyıla gelindiğinde ise banyo kültürü artık iyice yerleşmiştir. Tussignano/Tossignanolu Pietro 1336'da yazdığı *Liber de Balneis Burmi* adlı eserinde banyo ile ilgili kuralları sıralamakta, banyo yapacak/hamama gidecek kişinin önceden çok fazla ilişkiye girmemiş ama ondan aşırı da kaçınmamış olmasını gerektiğini (*non debet usus fuisse coitu nimio, vel abstinencia nimia*), banyoya girildiğinde aç olunmasını ancak banyoya katlanılamıyorsa, üçte biri şarap olan suyla iyice yıkanmış iki kaşık kuru üzüm yenmesini (*quando intrat balneum, debet esse ieunus et si non potest tolerare balneum, sumat cochlearia duo de passulis bene lotis pluries cum duabus partibus aquae et tertia vini*), banyoda bir saat ya da bir saate yakın bir süre kalınması gerektiğini ve 15 günde bir ya da yaklaşık bir zamanda banyo yapılmasını (*debet stare in balneo per unam horam vel circa, ..., usque ad quindecim dies, vel circa*) belirtmektedir. Bu eser dışında Orta Çağ Avrupası'nda yazılan pek çok eserde temizlik ya da banyo ile ilgili bilgi bulmak mümkündür. Hemen hemen hepsinde farklı mevsimlerde banyo yapmanın etkileri, yemekten önce ve sonra banyo yapmanın gerekliliği, hasta olduğunda yıkanılması gibi tavsiyelere yer verilmiştir. Ölçünün ötesinde terleyen kadınlar için içinde öğütülmüş yaban mersini yaprakları ya da bitkinin bizzat kendisi olan şaraba batırılmış bez parçalarıyla temizlenmek de bu önerilerden bir tanesidir.

#### 5- Peki din yasaklamamış, dönem yazarları tavsiye etmişken Orta Çağ Avrupa'sı insanının yıkanmadığı algısının kaynağı nedir?

Bu sorunun cevabı belki de banyo yapmanın bir tercih değil, imkân meselesi olduğudur. Şöyle ki; Orta Çağ sıradan insanı evinin hemen arkasında ya da bitişiğinde hayvanlarıyla birlikte yaşamaktadır. Bu hayvanlar gübrelerini sokaklara bırakmakta ve sokaklardaki tozu, çamuru eve taşımaktadır. Ayrıca dar sokaklar kasaplar, mezbahalar, bira yapımevleri, tabakhaneler, koku sızan lağımlar ve kümes hayvanlarının bakıldığı yerler nedeniyle oldukça kötü kokmaktadır. Evlerde harcanan su, mutfak artıkları ve dışkılar direkt olarak kovalar ya da lazımlıklarla caddelere boşaltılmaktadır. Bu durum kene ve pirelerin yaşaması için de çok elverişlidir. Yerel yönetimler bu sağlıksız faaliyetleri engellemek için yasaklar koyup kovuşturmalar başlatsalar da çok başarılı olamamışlar, sokakların temizliği yolların üzerine bir kat yol daha döşemekle sağlanmaya çalışılmıştır. Yollara atılan atıklar, geniş caddelerde her iki yanda, dar caddelerde ise ortada bulunan oluklar vasıtasıyla toplanmaya çalışılmış, bu olukların temizliği için yağmur suyu kullanılmıştır. Sürekli yağmur yağmadığı için bu olukların düzenli olarak temizliği sağlanamamıştır. Hal böyle olunca yönetimler, herkesin, yerleşkesinin önünü, trafiği engelleyen büyük ve zararlı çöplerden temizlemesi için yasalar çıkarmışlardır. Böyle bir ortamda yaşayan sıradan halkın evlerinde her gün banyo yapsalar bile temiz kalamayacakları aşikârdır. Kaldı ki kış mevsiminde genelde soğuk suyla ve ahşap varillerde, yaz aylarında gölet ya da nehirlerde

yıkamaktadırlar. Ayrıca banyo yapmadan sadece saç yıkamak da yaygındır. Zorlukla ve uzun aralıklarla banyo yapabilseler de halkın büyük bir kısmının günlük olarak el, yüz ve ayaklarını yıkadığı bilinmektedir.

Zenginlere bakıldığında yemekleri parmaklarıyla yedikleri için, yemekten önce ve sonra ellerini yıkadıkları, verdikleri ziyafetlerde ibrik olarak bilinen su sürahilerini ve atık suyu tutmak için tasları taşısınlar diye hizmetçiler görevlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bu portatif lavabolar Orta Çağ'ın sonunda duvarlara monte edilmiş bir musluk, altında suyu tutan bir tür havza ve suyu dışarıya tahliye eden delikli boru kullanılarak modern çağa yakın hale getirilmiştir. Saç ve sakal temizliği de -özellikle yolculuk sırasında- önemlidir çünkü bit ve pireden kurtulmanın bir yoludur. Kirli olmak fakir olmakla ilişkilendirildiği için zenginler haftada bir tüm vücutlarını yıkamışlardır.



Bir Şovalyenin Dövüşten Sonra Yıkanması (Manesse Codex)